

ОСОБЛИВОСТІ СПАДКОВОГО ДОГОВОРУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ SPECIAL FEATURES OF INHERITANCE CONTRACT: THEORETICAL ASPECTS

Самчук-Колодяжна З.Ф.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права і процесу юридичного факультету
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

У статті аналізується юридична природа спадкового договору, теоретичні проблеми визначення істотних умов договору та правового статусу його сторін, відзначається невизначеність правових наслідків невиконання договору, зокрема після смерті відчужувача, з'ясовуються проблеми, пов'язані з укладанням та розірванням спадкового договору, визначається його місце в системі інститутів цивільного права.

Ключові слова: спадковий договір, відчужувач, набувач, спадкодавець, відкриття спадщини, склад спадщини.

В статье анализируется юридическая природа наследственного договора, теоретические проблемы определения существенных условий договора и правового статуса его сторон, отмечается неопределенность правовых последствий невыполнения договора после смерти отчуждателя, выясняются проблемы, связанные с заключением и расторжением наследственного договора, определяется его место в системе институтов гражданского права.

Ключевые слова: наследственный договор, отчуждатель, приобретатель, наследодатель, открытие наследства, состав наследства.

The article focuses on the legal nature of inheritance contract and theoretical problems of defining the essential terms of the contract and the legal status of the parties. The indefiniteness of the legal consequences of non-fulfillment of the contract of an alienator's death is highlighted. The problems deal with making and cancellation of the inheritance contract are analyzed.

Key words: inheritance contract, alienator, acquirer, heritor, opening of inheritance, composition of inheritance.

Постановка проблеми. Така юридична конструкція, як договір, в усіх правових системах є одним з основних інструментів опосередкування суспільних відносин, що забезпечує задоволення потреб громадян, їх об'єднань та суспільства в цілому. В цивільному праві – це одна з центральних категорій, що є підставою виникнення цивільних прав та обов'язків.

Запровадження раніше невідомого українському цивільному праву спадкового договору беззаперечно зумовлено потребами сьогодення. Проте значний масив принципів правового врегулювання цього інституту не отримав належного вирішення у нормотворчій практиці. Цьому слугувала і відсутність доктринальних досліджень правового регулювання спадкових договорів.

В науковій літературі близько десяти років поспіль тривають наукові дискусії з цих питань. Саме за цих підстав дослідження особливостей спадкового договору, повноти та достатності його правового врегулювання є актуальним.

Метою нашого дослідження є з'ясування сутності та місця спадкового договору в системі інститутів цивільного права, визначення неузгодженості відповідних норм та формування науково обґрунтованих пропозицій, направлених на удосконалення інституту спадкового договору.

У статті вирішуються такі **завдання**:

- проаналізувати теоретичне підґрунтя різноманітних концепцій з досліджуваних питань;
- визначити та обґрунтувати юридичну природу договору;

- встановити специфіку суб'єктного складу;

- висвітлити проблеми, пов'язані з укладанням та розірванням договору;

- визначити теоретичні проблеми з'ясування сутності спадкового договору та обґрунтувати його місце в системі саме спадкового права;

- обґрунтувати пропозиції, направлені на вдосконалення правового регулювання спадкового договору.

Стан дослідження. Необхідно відмітити, що в науковій літературі відсутнє комплексне дослідження особливостей спадкового договору.

Ще в процесі розробки проекту Цивільного кодексу України серед вітчизняних науковців виникали суперечки щодо поняття природи спадкового договору, статусу сторін, обмеження права власності та свободи договору. Ці питання залишилися невіршеними і сьогодні. Дослідженню окремих аспектів спадкового договору присвячу-

вались наукові праці видатних вітчизняних науковців – таких, як Ю. О. Заїка, О. О. Первомайській, Є. О. Рябоконт, М. М. Сибільов, О. П. Печений, В. М. Кучеренко, Є. О. Харитонов, С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, І. В. Спасібо-Фатєєва, В. Ю. Чуйкова та інші. Слід відмітити, що в дисертаційних роботах, присвячених дослідженню інституту спадкового договору (С. В. Мазуренко, Н. П. Шама) розглядалися питання правової характеристики спадкового договору як підстави виникнення договірних відносин, предмету спадкового договору, а також його змісту та підстав розірвання спадкового договору.

Окремі аспекти спадкового договору, досліджувалися у працях В. В. Васильченка (питання юридичної сутності інституту спадкового договору та його вдосконалення в рамках цивільного законодавства України), Ромовської З. В. (питання загальної характеристики спадкового договору, особливостей суб'єктного складу та змісту спадкового договору), Ю. О. Заїки (питання загальної характеристики інституту спадкового договору), С. Я. Фурси, Є. І. Фурси (питання правової природи та практики застосування норм, які регулюють інститут спадкового договору, питання суб'єктного складу спадкового договору). Проте нотаріальна практика застосування спадкового договору потребує конкретики у вирішенні питань, пов'язаних із укладанням та виконанням спадкового договору та правовими наслідками розірвання спадкового договору тощо.

Таким чином, наукові праці вітчизняних науковців присвячувались дослідженню окремих аспектів спадкового договору, а тому на сьогодні не досягнуто однозначності в розумінні спадкового договору, як в теоретичному, так і практичному аспектах.

Виклад основного матеріалу. Спадкове право, основні інститути якого ґрунтуються на положеннях римського права і залишаються практично незмінними впродовж становлення та розвитку національного цивільного права. Проте, Цивільний кодекс України запровадив таку новелу, як спадковий договір і розмістив його серед інститутів спадкового права. Необхідно відмітити, що норми, які врегульовують спадковий договір відрізняються від положень законодавства багатьох європейських країн, в яких цей інститут опосередковує спадкові відносини ще з часів рецесії римського права. Серед вітчизняних науковців цей договір, донедавна невідомий українському цивільному праву, став предметом постійних дискусій, основна з яких полягає у визначенні місця спадкового договору серед інститутів цивільного права.

У науковій літературі неодноразово зверталася увага на нелогічність розміщення спадкового договору в Книзі шостій ЦК України, яка регулює відносини спадкування, та більш логічне його розміщення в книзі п'ятій «Зобов'язальне право» [1]. Аналогічна позиція і Верховного Суду України, який у п. 28 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 р. № 7 «Про судову практику у справах про спадкування», усуваючи деякі прогалини регулювання спадкового договору, зазначив, що перехід майна від відчужувача до набувача на підставі спадкового договору не є окремим видом спадкування, а тому на відносини сторін не поширюються відповідні правила про спадкування [2, с. 168].

Як свідчить європейська практика Спадковий договір був запроваджений в західноєвропейському цивільному праві з часів рецепції римського права [4, с. 167], хоча саме римське право допускало два види спадкування: за заповітом та за законом і оголошувало недійсними будь-які договори, що обмежували право заповідача [3, с. 107]. Необхідно відмітити, що однозначного визначення сутності спадкового договору в західноєвропейському законодавстві немає. Так, австрійське право допускає спадкування за договором окремого майна, а спадкування за спадковим договором всього майна можливе лише подружжям чи нареченими [3, с. 107]. ЦК Франції визнає спадковий договір як виняток із загального правила в досить обмеженому виді (як акт дарування) [4, с. 119].

Найбільш вираженим спадковий договір, як вид спадкування є в Німецькому цивільному праві. Причому Німецьке Цивільне Уложення розрізняє дві групи спадкових договорів: позитивні (як дійсно спадкові правочини) та негативні (договори про відмову від спадщини) [4, с. 121].

Цивільний кодекс України визначає дещо іншу правову природу спадкового договору, порівняно з поняттям та змістом цього договору в західноєвропейському цивільному праві. Так, ст. 1302 встановлює: «За спадковим договором одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) і в разі його смерті набуває права власності на майно відчужувача». Аналізуючи ознаки спадкового договору, які, зокрема, випливають із законодавчо закріпленого поняття договору, можна визначити його, як двосторонній правочин, що відзначено, як в ст. 202 ЦК України, так і в Енциклопедії цивільного права України [5, с. 773].

Енциклопедія визначає загальну формулу спадкового договору: 1) сторони договору – набувач та відчужувач; 2) загальні права та обов'язки набувача – виконувати розпорядження відчужувача; 3) час переходу права на майно відчужувача до набувача – у разі смерті відчужувача [5, с. 773]. Стаття 626 ЦК України передбачає: «Договір є двостороннім, якщо правами та обов'язками наділені обидві сторони договору» [1].

Співставляючи ці визначення, маємо однозначний висновок: спадковий договір є односторонній.

Відмітимо, що з приводу цієї ознаки ведуться довгі і постійні дискусії.

Так, В. В. Васильченко [14, с. 5] та В. Чуйкова однозначно визначають спадковий договір як двосторонній [6, с. 138].

Автори коментаря до ЦК України за редакцією Є. О. Харитонова, О. М. Калітенка стверджують двосторонність спадкового договору [17, с. 110].

Такої ж позиції притримуються Ю. О. Заїка, А. Євстегнеєв, Д. С. Кучеренко [8, с. 202; 9, с. 37].

Протилежну думку мають такі науковці, як З. В. Ромовська. [10, с. 16]. Автор Книги 6 ЦК України вказує, що спадковий договір є одностороннім договором. Підтримують таку думку О. В. Дзера, [11, с. 1050] та автори коментаря до ЦК України за редакцією В. М. Косака. [12, с. 960].

Автор дослідження, виходячи з аналізу відповідних норм ЦК України, однозначно підтримує погляди тих на-

уковців, які визначають спадковий договір як односторонній. Разом з тим він є двостороннім правочиним. Саме ця двосторонність відрізняє його від одностороннього правочину – заповіту, за яким право власності на спадкове майно переходить до визначеної в ньому особи після смерті заповідача, а об'єднуючим є заповідальний відказ в заповіті та обов'язок набувача в спадковому договорі. І за спадковим договором, і за заповітом заповідач, відчужувач не може вплинути на належне виконання відказу спадкоємцем чи обов'язку набувачем після його смерті, зокрема, якщо таке виконання відтерміноване в часі. Як вбачається, саме ця схожість є однією з підстав розміщення спадкового договору в Книзі 6 ЦК України.

З приводу такої ознаки, як відплатності спадкового договору серед науковців, не виникає будь-яких суперечностей. Разом з тим зазначимо, що саме ця ознака відрізняє його від заповіту.

В юридичній літературі зустрічаються цілком протилежні погляди щодо реальності чи консенсуальності спадкового договору.

Визначення спадкового договору за ст. 1302 ЦК України дає підстави вважати його консенсуальним договором. Такі науковці як О. Шевченко вважає його реальним договором [13, с. 35], А. С. Мазуренко – як консенсуальним, так і реальним (реальним, якщо виконання певної дії чи діяльності визначається після смерті відчужувача) [2, с. 162]. Консенсуальним цей договір вважають В. В. Васильченко та В. Чуйкова. Такої ж думки притримується автор дослідження, виходячи з аналізу ст. 1302 ЦК України.

Щодо сторін договору, то тут є певні особливості, виходячи з того, що спадковий договір розміщений серед норм, які регулюють спадкові відносини. За загальним правилом спадкоємцем може бути будь-яка особа, набувачем за спадковим договором теж може бути фізична чи юридична особа. Спадкодавцем – будь-яка фізична особа, заповідачем – фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Це право здійснюється особисто і представництво не допускається (ст. 1234 ЦК України). Відчужувачем за спадковим договором може бути подружжя, один з подружжя або інша особа. Виходячи з цього, під іншою особою розуміється фізична особа (ст. 1302 ЦК України передбачає перехід права власності на майно після смерті відчужувача), що є повністю дієздатною, так як неповнолітня, обмежено дієздатна особа може розпоряджатись належним їй майном лише за згодою батьків, піклувальників, усиновителів.

Таким чином, є розбіжності в правовому статусі відчужувача та спадкодавця. Проте, в якості відчужувача та спадкодавця виступають одні й ті ж фізичні особи, що є ще однією підставою віднесення спадкового договору до інституту спадкового права за єдиним винятком – спадковий договір може укладатись через представника, так як норми Гл. 90 ЦК України не містять такої заборони.

З приводу предмету спадкового договору. Законодавець визначає його однозначно – «майно», у тому числі особисте майно одного з подружжя чи майно, що належить подружжю на праві спільної сумісної власності – аналогічно, як в заповіті подружжя (ст. 1243 ЦК України). Правда, спадковий договір не містить імперативної норми з приводу обов'язкового переходу майна померлого до іншого з подружжя, а лише допускає такий перехід. (ст. 1306 ЦК України).

Як відомо, до складу спадщини входять всі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті (ст. 1218 ЦК України).

Таким чином, «спадщина» і «майно» як предмет спадкового договору не співпадають. Правда, в заповіті спадкодавець, як і відчужувач в спадковому договорі може заповідати все належне йому майно на момент смерті, або визначити окремі речі, чи майнові права. Якщо з приводу

спадщини немає ніяких ризиків щодо її зменшення (бо це майно на момент смерті), то такий ризик існує щодо предмету спадкового договору. Укладання спадкового договору та смерть відчужувача можуть значно відтермінуватись в часі, за який майно може знецінитись, пошкодитись, в т. ч. з незалежних від відчужувача причин, в зв'язку з чим може бути втрачений інтерес набувача. Проте, законодавець не передбачає правових наслідків істотної зміни умов спадкового договору.

Своєрідною є позиція законодавця щодо спадкування майна померлого одного з подружжя іншим за спадковим договором. Якщо майно померлого буде успадковуватись (а це буде спадкування за законом), то всі спадкоємці першої черги матимуть право на отримання своєї частки, а отже обсяг майна, що спадкується за договором, може значно зменшитися. Вказаний випадок підтверджує логічність розташування спадкового договору серед норм спадкового права.

Проаналізувавши чинне законодавство, нотаріальну практику, погляди науковців з досліджуваних питань, автор дослідження схиляється до думки, що спадковий договір є інститутом спадкового права, а ті суперечності, що містять норми, які врегульовують спадковий договір повинні бути усунені шляхом внесення змін та доповнень.

Безумовно, за спадковим договором майно не успадковується, відсутнє право на обов'язкову частку, відмова від спадщини, обмежується право власності відчужувача, не визначені засоби впливу на набувача в разі невиконання ним умов спадкового договору, зокрема після смерті відчужувача.

З цих питань ще й досі тривають дискусії серед науковців та практиків, а розмаїття протилежних за оцінкою міркувань щодо окремих проблем спадкового договору викликає чимало труднощів при його застосуванні.

Найважливішим, на думку автора, є відсутність законодавчого врегулювання відповідальності набувача за невиконання чи неналежне виконання спадкового договору.

За життя відчужувач може розірвати в судовому порядку спадковий договір в разі невиконання набувачем його

розпоряджень. У даному випадку наступають негативні наслідки для набувача за порушення умов договору. А як бути з порушеннями умов договору після смерті відчужувача?

Такий спеціальний засіб забезпечення виконання договору, як його розірвання після смерті відчужувача не може бути застосований - законодавець просто його не передбачив. З приводу особи, яка буде контролювати виконання спадкового договору, чи в її відсутності – нотаріуса, то в ЦК України не визначені їх повноваження, як і відсутні вказівки, в чому виявляється контроль та які негативні наслідки покладаються на набувача за неналежне виконання чи невиконання передбаченої в договорі дії майнового чи немайнового характеру після смерті відчужувача. Беззаперечно, такі повноваження необхідно передбачити, а в разі встановлення санкції щодо грошової компенсації чи повернення майна, визначити уповноважену на таке отримання особу, або ж надати право спадкоємцям успадкувати майно за законом, а у випадку їх відсутності – передачу майна територіальній громаді.

Висновки. З огляду на те, що спадковий договір є новим інститутом вітчизняного цивільного права, запозиченим із спадкових інститутів західноєвропейських країн та має відмінну правову природу в порівнянні з ними, не визначається законодавцем як вид спадкування.

За правовою природою це консенсуальний, відплатний, односторонній договір, що укладається в письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню, а відносно, що виникають із спадкового договору не є однозначно договірно-зобов'язувальними, як і спадковими.

Іменувати цей двосторонній правочин спадковим договором можливо за умови внесення таких змін:

- у дефініції спадкового договору передбачити обов'язок набувача, який вказано у ст. 1306 ЦК України, а не досить широке поняття «розпорядження відчужувача»;
- конкретизувати зміст та предмет спадкового договору і визначити його юридичну долю в разі невиконання набувачем свого обов'язку після смерті відчужувача;
- встановити санкції в разі невиконання чи неналежного виконання умов договору після смерті відчужувача.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.
2. Мазуренко С. В. Історико-правовий нарис виникнення СД в Україні // Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави. – О. : Юрид. літ., 2004. – С. 167.
3. Никольский В. Об основных моментах наследования. – М. : Катков и К°, 1871. – С. 107.
4. Васильченко В. Юридична сутність СД та його місце в системі цивільного права України // Право України. – 2003. – № 6. – С. 119.
5. Енциклопедія цивільного права України / Відпов. редактор Я. М. Шевченко. – К. : Ін Юре, 2009. – 952 с.
6. Васильченко В. Юридична сутність СД та його місце в системі цивільного права України // Право України. – 2003. – № 6. – С. 118–121.
7. Васильченко В. Юридична сутність СД та його місце в системі цивільного права України // Право України. – 2003. – № 7. – С. 137–140.
8. ЦК України : Коментар / За ред. Є. О. Харитоновна, О. М. Калітенко. – Х., 2003. – С. 844.
9. Зайка Ю. О. Спадкове право України : навч. посіб. – К. : Істина, 2006. – С. 116.
10. Евстигнеев А. Деякі аспекти СД // Юридичний журнал. – 2005. – № 10. – С. 38.
11. Ромовская З. В. Проблемы наследственного договора // Юридическая практика. – 2003. – № 44. – С. 16.
12. Науково-практичний коментар ЦК / За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – С. 1071.
13. Науково-практичний коментар до ЦК / За ред. В. М. Косака. – К. : Істина, 2004. – С. 965.
14. Шевченко О. Заповіт як підстава спадкування // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 8. – С. 37.
15. Чуйкова В. Правова характеристика СД // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 4. – С. 5.
16. Фурса С. Я., Фурса Е. І. Спадкове право. Теорія та практика : навч. посіб. – К., 2002. – С. 207.
17. Шама С. П. Спадковий договір в цивільному праві України : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. к.ю.н. : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжн. прив. право» / Н. П. Шама. – Львів, 2008.